

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՓԱՅՏԱՓՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԵՍԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷ

(Հնախօսական Ակնարկ Մը)

Թուրքերուն կողմէ Հայոց վրայ դուր-
ծադրուած ահռելի ցեղասպանական ոճի-
րին ընթացքին, Հայկական մշակոյթի
մեծարժէք դանձրութեամբ փճացան ու
կորսուեցան նաեւ փայտափորագրեալ դու-
րներ: Այս թանկարժէք կորուստներէն եր-
կուքին յուսանկարները ունինք: Ասոնցմէ
մին է Եւդոկիոյ Յովակիմ-Աննայի եկեղեց-
ւոյ «սրանչելի դուռագներով եւ քանդակնե-
րով զարդարուած երկփեղկեայ փայտե-
թէկե ցեղակեր քայք ճարտար զճարտու-
թեամբ փորագրուած եւ ազուցիկ զիբերով
զուտ»(1): Նկարը հրատարակուած է(2) եւ
հոս կ'արտատպենք իբր նկար թիւ 27 (Տես
«ՍԻՈՆ», Յուն.-Փետր. 1967): Դուռը այ-
ժմ կորսուած կամ փճացած է: Նմանաձեւ
շարագրութեամբ փորագրեալ փեղկերը կը
տարբերին մանրամասնութեանց մէջ(3),

միշտ նրբորէն քանդակուած: Փեղկերուն
վերի եւ վարի մասերուն լայն գօտի մը կըր-
նայ մետաղեայ ծիսնիի համար բաց թող-
ւած ըլլալ: Երկուող յիշատակարանը կը
զրաւէ իւրաքանչիւր փեղկի վերի եւ վարի
մասերը, որուն սղաղրութիւնները բո-
լորգրով պարզելով կը կարգամ. ԹՈՒԻՆ,
Հայոց ԶԻԸ (1479) ԿաջմէՅԱԻ ԴՈՒԹՆ, Ս
Սուրբ Տաճարի ՅԻՇԱՏԱԿ ԳՐԻԳՈՐԻ Ս
ՍԻՔԵՊԻԱՆՈՅՈՐԻ ԵՒ ՏԷՐ ԿաթաղեՏ Կա-
թողիկոսին, ՀԱՆԳՈՒՅԵԼՈՅՆ Ի Քրիստոս
ՈՐ ԵՂԵՒ ՊԱՏՃԱՌ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ (ստորին
մաս) Սուրբ Սուրբ Եկեղեցւոյ Ս ԵՒ ԱՅԼ
ԵՐԱԽՏԱԻՈՐԱՅ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻՍ ԵՒ ՄԻԱ-
ԲԱՆԻՅՍ ԵՒ ԱՇԽԱՏողաՅՆ. ԱՆԱՐՀԵՍՏ
ՅԱԿՈԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՐՈՒՍԱԷԼԻՍՏԻՈՅ
ՇԻՆԵՅԱ: Յիշեալ ՏԷՐ Կարապետ Կաթողի-
կոսը Թոխատցին է, որ Սոյո կաթողիկոս ե-
ղաւ 1447-1478, որ երուսաղէմ ալ գացած է
եւ Հայոց Վանքին չինարար եւ օգտակար ե-
ղած:

Եւդոկիոյ դրան շարագրութիւնը նման է
Վարադաշ Վանքին դրան շարագրութեան:
Տարբերութիւնը մանրամասնութեանց մէջ
է միայն: Թէ՛ Եւդոկիոյ եւ թէ՛ Վարադա,
դուռերուն վրայ կան զոյգ խաչեր, որոնց
տակը՝ զոյգ խոշոր վարդեակներ: Մինչ
Վարադայ դուռը խոտորէն հաւատարիմ է
Հայկական հիւսիկեակարին, Եւդոկիոյ դուռը
աննշան բան է այդ տեսակէտով: Նոյն ա-
տեն դիտել տամ որ զարդաները անտա-

(1) «Պատ. եւդոկիոյ Հայոց»: Ա. Ալաջանեան,
1952, Գաիքիւ. էջ 736: Կու տայ նաեւ քաղաքեայ
յիշատակարանը դուռին. շիւթիմ ԶԻԸ (1479) կազ-
մեցաւ դուռն Սր. Տաճարիս, յիշատակ Տ. Գրիգո-
րիս արքեպիսկոպոսի եւ Տ. Կարապետ կարողիկո-
սին հանգուցելոյն ի Քրիստոս, որ եղեւ պատմառ
չինուրեան սուրբ Տաճարիս եւ այլ ամենայն ե-
րախտաւորաց Հայոց ազգիս եւ միաբանցիս եւ աշ-
խատութեամբ... (անընթեռնելի)... ձեռամբ ամ-
արիստ Յակոբ Վարդապետի երուսաղէմացւոյ շի-
նեցաւ...» (էջ 736):

(2) Հանդէս Ամսօրեայ, 1961, Հոկտ.-Դեկտ.,
էջ 963: «Եւդոկիայի եկեղեցւոյն դուռը Ս. Յովա-
կիմ-Աննա վոմֆի տաճարին պահարամին աւանդա-
տան մէջ»:

(3) Եւդոկիոյ դրան խաչերուն ամմիջապէս ներ-
քեւի գօտիմ ունի խիստ շահեկան գծածեւ մը, ո-
րուն նմանիմ կը համընդհանրապէս Քրիստոս
Նորավանքի

(Սիւնիք) եկեղեցւոյ մուտքի երեսակալին վրայ:
Բզեմոյ Նորավանքը ԺԱ. դարէն յուշարձան մըն է:
Նոյն գծածեւերուն կը համընդհանրապէս
վաճակն ժամատան առաստաղին քանդակնե-
րուն մէջ:

բազմազան հարադաս հայկական ձևեր են, առկա էին Տաթևի դուռին (նկար 22 և 23) ինչպես զծածկերուն նմանություններ, նախնական խոշակներուն վարդակներուն ու մանց զծածկերով:

Մասնաւորաբար շահեկան կը դառնան Եւդոկիոյ դրան ստորին արձանադրութեան վերելի դուռին պատկերադրութիւնը: Երկփեղկ երեսոյթով մասերուն ճիշդ մէջտեղը կը տեսնուի մը մէջ կ'երևի խաչակիր Գառն Աստուծոյ, որուն երկու կողմը դէպի կիսընդհատ և յառաջացող կ'երևին առիւծներ, որոնք բարձրալիզ չեն, այլ կարծես որսալու համար գլխահակ: Այս ձևով առիւծներու պատկերացումը ինծի ծանօթ է կիլիկեան մեր արուեստին մէջ: Մէկ խոսքով, Եւդոկիոյ դուռը մեծապէս շահեկան արուեստի դործ մըն է թէ՛ ճարտար փորագրութեամբ և թէ՛ զծածկի բարձր արուեստով:

Երկրորդ փայտափորագրեալ դուռը կը դառնուէր Վարադայ Վանքին Ս. Աստուածածին (նկար 28) Եկեղեցին: Այս ալ անհետ կորսուած է մեծ աղէտին: Բարեբախտաբար այս դրան մէկ նկարը հրատարակուած է զերմաներէն ուղեգրական հատորի մը մէջ, որմէ առնելով հոս կ'արտատպեմ(4):

Վարադայ Վանքին փայտեայ դուռը միափեղկ բնոյի փորագրութեամբ դասակարգուած է յիշատակուած կամ նկարագրուած Հայ ալեկոյններէ: Դասակարգելով նկարը, մենք անոր վրայ յիշատակարան մը չենք գտներ: Դասակարգելով զայն խաչերուն ճաճանչներէն և փորագրութեան զծագրութեան ընդհանուր ոճէն, զայն ԺԴ. դարու դործ կը նկատեմ: Խաչերուն ճաճանչները զրեթէ անօրինակ են մեզի ծանօթ դաներուն փայտափորագրութեան մէջ, և ոչ ալ կը յիշուի հանդիպած ըլլայ ԺԴ. և ԺԵ. դարու խաչքարերու վրայ: Վարադայ Վանքին այս դրան զարդաձևերը յաճախ դործածուած կը գտնենք խաչքարերու և քարի վրայ փորագրուած զարդաձևերու մէջ: Դուռը՝ կ'երևի՝ այժմ ի սպաս կորսուած նկատելու է:

Ասոնցմէ զատ կը յիշուին ուրիշ փայտափորագրեալ դուռեր, որոնց լուսանկարները ցաւալիօրէն չեն առնուած:

Եկեղեցաց դուռի (Երզնկայի) Տիրաչէնի Ս. Ներսէս Հայրապետ Վանքին մասին խոսելով, Ս. Ամատեան կը գրէ. «Իրեւ միակ և կարեւոր հնութիւն արժան է յիշատակել ժամատան փայտեայ դարմանադործ դուռն, որ ունի ճարտարաչէն քանդակներ, կրօնական նկարուց փորագրութիւն և երկաթագիր զփռալարյոյժ արձանադրութիւն, դործ արժանի ուսումնասիրութեան փայտ ընտելէր հնադարաց»(5): Դժբախտաբար ոչ ոք աւելի հետաքրքրուել է: Տարիներ վերջ ուրիշ երզնկացի մը, Գ. Սիւրմէնեան, յոկ կը յիշէ և անգոհացուցիչ կերպով կը գրէ: Տիրաչէնի վանքին «Երեւոս և կիպարիս փայտերէ շինուած դաներուն վրայ կային քանդակազարդ նկարներ ու արձանադրութիւններ: Վանքին աւագ դուռը իր ամբողջութեամբ զեղակերտ ու հիասքանչ հնութիւն մըն էր ինքնին»(6): Հաւանաբար «Երեւոս և կիպարիս փայտ» կարծուածը բնութիւն ու տոկուն ընկուղենին է, որով դրեթէ շինուած կը գտնենք հայկական փայտափորագրեալ բոլոր դաները:

Տիրաչէնի և Աւագ Վանքի այս դաներուն տնօրինական փայտափորագրեալ պատկերները մեզի կը յիշեցնեն Սեւանի Առաքելոց Վանքին դուռը (նկար 25) 1486 թուականէն: 1486 իրը թուական Տիրաչէնի և Աւագ Վանքի դուռերուն՝ քիչ մը ուշ պիտի ըլլայ: Եկեղեցաց դուռն ընդհանրապէս և իր վանքերու ԺԵ. դարու վերջերուն արդէն սկսած էին թուայի դէպի անկում և անշքացում: Իրաւ է որ Յովհաննէս Համբարձումի զեռ հոն էր և իր հիմնած համալսարանը կը բարդուածէր Աւագ Վանքին մէջ և զըջալիւրներու մեծ թիւ մը կ'արտադրուէր: Համբարձումի մեռու 1497ին: Դուռէ յարմարագոյնը պիտի ըլլայ ենթադրել որ խնդրոյ առարկայ երկու դաները շինուած էին ոչ աւելի ուշ քան ԺԴ. կամ ԺԵ. դարու առաջին յիշամեակին մէջ:

Տնօրինական նկարներով փորագրուած

(4) Bachmann. "Kirchen Und Moscheen In Armenien Und Kurdistan". Lpz. 1913
նկար 30:

(5) «Արեւելեան Մամուլ», 1888, էջ 51:

(6) «Երզնկա»: 1947, Գափիթէ, էջ 88:

դուռերը ստորական չէին, և մեղի հասնանքներուն մէջ Սեւանի Առաքելոց Վանքին դուռն է որ միայն այժմ իր դոյուքիներ կը պահէ, խնամով ցուցադրուած Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանը: Տարակոյս չկայ որ Եկեղեաց գաւառի յիշեալ, այժմ փճացուած, դուռերը մեծ կարեւորութիւն ունէին մեր արուեստի՝ ինչպէս նաեւ փայտափորագրութեան հայկական պատմութեան համար: Ուրեմն անոնց կորուստը երկիցս կսկծալի է: Այս կորուստը դուռերուն մասին եղած ականատեսի վկայութիւնները մասնատարար կը չէտն ունոնց վրայ դնուած փորագրեալ երկաթագիր յիշատակարաններու մասին: Դժուարութիւն է որ ոչ ոք ճիշդ մը բերէ է այդ արձանագրութիւնները մասամբ կորուստ, կամ դոնէ թուականները մեղի աւանդելու: Նոյնիսկ Գարեգին Վրդ. Սրուանձտեանց 1878ին իր այցելութեան, կը բաւականաւոր գրելով Աւագ Վանքի դրանց մասին. «Իսկ փայտեայ դռները՝ իրենց երկփեղկին վրայ ունին քանդակներ. Ս. Թադէոսի դրան վրայ քանդակեալ տասն պատկերք Առաքելոց, և ի միջի Յիսուս, երեք Առաքեալք ևս ի ներքոյ՝ հանդերձ Պօղոսի, և յիշատակարան փորագրեալ խոշոր և երկարաձեւ երկաթագրով» (7): Արդեօք Սեւանի Առաքելոց դրան պէս այս դուռն ալ Հոգեգալստեան նկարը կը ներկայացնէր: Հաւանական է, թէ և հաստատ չենք կրնար պնդել: Վերջապէս, Սրուանձտեանցի պէս քիչ շատ դիտնական եկեղեցական մը որ այնքան Հայ մանրանկարեայ ձեռագիրներ թղթատած էր, կրնար Հոգեգալստեան նկարը ուրիշ պատկերացումներէ զանաղանել: Որքան ցաւալի է որ դիտնական եկեղեցական իր այցելութեան ընտիր առիթը չէ գործածել՝ դոնէ մասամբ ներկայացնելու փայտեայ այս դուռերուն յիշատակարանները և թուականը:

Գուցէ երբ այս աշխատութիւնն հրատարակուի, արդէն այլևս ուշ պիտի ըլլայ որ յիշողութիւններ խթանուին՝ վերյիշելու:

(7) «Թորոս Աղբաթ», մաս Բ.: Կ. Պոլիս, 1879, էջ 57: Ասկէ գրեթէ բառացի օգտուած է Գ. Սիր-մեմեմ իր «Երզնկա» աշխատութեամ մէջ, էջ 92, դժբախտաբար առանց յիշելու իր աղբիւրը:

համար փայտափորագրեալ ուրիշ, և դեռ անձանօթ դուռերու դոյուքիներ հայկական ուրիշ վանքերու մէջ: Սակայն յուսանք:

Մեղի հասած զեղարուեստական փայտափորագրական ժառանգութեան մէջ կը գտնուի նաեւ խաչելութեան փայտափորագրեալ նկար մը, որ Հաւուց Թառի Ամենափրկիչ Սրբուքիւն կը կոչուի և որ այժմ կը գտնուի Էմմիլիանայ Թանգարանին մէջ ցուցադրեալ, ուր բերուած կ'երևի 1755ին, Լեզգիներու աւազակային յարկատուութենէն փրկելու համար (նկար թիւ 29):

Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան մեծարժէք մենագրութիւն մը ունի «Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը և Նոյնանուն Յուշարձանները» տիտղոսով, 1937ին երուսաղէմ հրատարակեալ: Հոն կը վկայէ որ 1768ին Սիմէոն Կաթողիկոսի հաշուետոմարին մէջ ցուցակադրուած է Ամենափրկիչն, ուր կ'ըսուի թէ «որոյ պահարանն է փայտեայ»: Դժբախտաբար այս հին պահարանին մասին ուրիշ տեղեկութիւն չէ տրուած: Իսկ ներկայ պահարանը, թէ և զեղարուեստական նկարութեամբ (ո՛չ ինքնատիպ և ո՛չ յաջող), գործարուած է 1778ին:

Բուն խաչը, որուն նկարը կու տանք հոս, շատ հին ատեններ կտրուածքներ ունեցած է աջ և ձախ թելերուն: Զէ նորոգուած, և սակայն ամբողջ խաչը քաղուած է հին փայտեայ տախտակի մը մէջ, որուն արտաքին եղբրքը նեղ գօտի մը կը շրջանակէ, և գօտին փորագրուած է նուրբ հիւսկենկար զարդատճով, զուտ հայկական: Տախտակին ծաւալը, 72×32 սանդիւնթի է (հաստութիւն՝ 2 և կէս): Հիւսկենկարի այս ձևը մեղի կ'ապահովցնէ որ ԺԲ. դարէն է պահպանակ-տախտակը այս խաչին:

Պաշր սակայն անստիճոր է իր ձևով: Մարդկային պատկերագրութենէ զատ ունեցած զարդարանքը, որ այդ ատեն հայկական ըլլալու համար հիւսկենաձեւ պէտք էր ըլլայ, չունի այդ կարեւոր յատկութիւնը: Պաշին վերի և վարի մասերը նոյն չափ ունին, և խաչը զարմանալիօրէն, դոնէ հիմա, պատուանդան մը չունի: Հօր ձեռքը որ ցոյց կու տայ Որդին, անկէ առաջ ցոյց

կու տայ վերամբարձ աղանիկն, որուն նրա մանր մենք չենք հանդիպիր խաչելութեանց մեր արուեստին մէջ: Սակայն խաչը ինքնին, ինչպէս որ երանանորհ հեղինակն ալ նկատած էր, «հաւանորէն, ոսկերչականեց աշտեղ (փայտափորագրութեան) անցած» կ'երևի: Սակայն մեզի ծանօթ մեր ոսկերչական արուեստէն խաչելութիւն չունենք եւ ոչ ալ խաչեր՝ նման դարդաստով:

Գարեգին Կաթողիկոս նմանութիւն չի դնել որ ալ խաչին եւ մեզի ծանօթ մեր հին խաչերուն հետ, եւ կ'ըզէ. «Հայ-Վիրական արուեստին մէջ Ե.—Է. դարերի եկեղեցիների եւ գերեզմանական կոթողների վերայ քանդակուած խաչերը չեն նշանաւորուած առ խաչի հետ, բացի ոմանց թեւերի ծալքերի եւ վարդեակների թեթեւ նմանութիւնը: Աւելի ուշ ժամանակի խաչաքանդակներ, ոչ վաղ քան Ժ.—ԺԱ. դարի, ծօտ են ալ կողմից մեր խաչին: Այս բոլոր հանդամանքները ի մի հաւաքած պէտք է մեծ զոռչաւորութեամբ վերաբերուենք նաեւ զէպի մորոզութեան Է. դարում ծագման աւանդութիւնը» (էջ 38ր.):

Արդարեւ հայկական հին արուեստին մէջ չենք հանդիպիր ալս վերի եւ վարի հաւասարթեւ խաչերուն, որոնց չորս թեւերուն ութ ծալքերուն վարդեակներ կամ պարզապէս կլորակներ ըլլան. սակայն զժուար չէ ատենց հանդիպիլ բիւզանդական արուեստին մէջ: Օրինակ, թէ եւ ոչ վերի ու վարի թեւերը հաւասար, Հռոմի Բուրաձօ Վէնէցիա թանգարանին փղոսկրեայ եռամասնեայ սրբութեան մէջ, կամ անոր նման ուրիշի մը՝ Փարթիկ Լուվր թանգարանին մէջ, երկուքն ալ Ժ. դարէն: Սակայն շատ աւելի մեծ է նմանութեամբ վերն ու վարը հաւասարթեւ արծաթեայ խաչին, շինուած 960—63 թուականին, որ այժմ կ'ընտելի Ուաշինկթընի Տրմպարդըն Օդոս հաւաքածոյին մէջ: Բիւզանդական խաչերը, որոնք մորոզական են, մեզի կրնան եւթադրել տալ որ Հայոց Թառի Ամենափրկիչը ունեցած է իր խաչաթեւերուն ծալքը խաչը վարդեակներ, որոնք այժմ զժուարաբար կտրած, կորսուած, կ'ընտելեն:

Հայոց Թառի Ամենափրկիչի խաչին վարտանկու պատկերագրութիւնն ալ ոչ—հայ-

կական պատկերագրական իրապաշտութիւն մը ունի: Եթէ խաչին ձեւը Ժ. դարէն նկատելով՝ զոնէ ալ ժամանակէն նկատենք սրբութիւնը, այն ատեն քանգարձակապէս կրնանք բռնի որ խաչելութեան պատկերագրութեան իրապաշտութիւնը անկարելի էր որ Ժ. դարու Հայ արուեստը ներկայացնէր:

Կր խորհիմ որ Հայոց Թառի Ամենափրկիչը հայկական փայտափորագրակա՞ր արուեստի գործ չէ իր խաչին ոճով, իր կերպարորոշմերուն ոճով, պատկերացումներուն մանրամասնութիւններով, օրինակ՝ Քրիստոսի սրունքներուն կատարեայ ձեւաւորումով, եւ այլն: Ժամանակի մեր մանրանկարչական արուեստին խորթ էին ալս ժամանական պատկերացումները իրենց մանրամասնութեանց մէջ:

Իմ բժրոնումովս, Հայոց Թառի Ամենափրկիչը հայկական փայտափորագրութեան եւ պատկերագրմի գործ չէ, եւ սուսոր համար իսկ Գարեգին Կաթողիկոս կ'ըստայի երբ կ'ըստայ Հայ արուեստին մէջ զոնէ ալս սրբութեան նմանութիւնը:

Գարեգին Կաթողիկոս խորհուրդ կու տայ որ «պէտք է մեծ զոռչաւորութեամբ վերաբերուենք նաեւ զէպի մորոզութեան Է. դարում ծագման աւանդութիւնը»: Վաստակաւոր գիտնականք բռնի կ'ուզէ որ կատարեայ է ալս սրբութեան Է. դարէն կ'ըստ ըլլայուն աւանդութիւնը, զոր կ'ընենք Ղեւոնդ պատմիչի ծօտ. «Շինէր զեկեղեցին Դարինից օտանին, եւ զկենդանադրեայ զպատկերն մարգերութեանն Քրիստոսի ամեայ ի մօիցն արեւու՝ մեծաքանչ զօրութեամբ հանդուցանէր ի նմա, եւ նորա անամբ զեկեղեցին անուանեաց» (1887, էջ 16): Ղեւոնդի ակնարկած եկեղեցաշէնը Աշոտ պատրիկն է (685—689 Քրիստոսի): Ղեւոնդ կ'ըզէ որ սրբութիւնը բերուած էր արեւմուտքէն («Ի մտիցն արեւու»): Վարդան պատմիչ կ'աւելցնէ որ «գոր երեք որդի նորա ի մօից արեւու»: Աշոտ պատրիկ թէ իր որդին տարբերութիւն չ'ըներ, որոշ է որ տեղական, հայկական գործ չէր սրբութիւնը, այլ՝ Հայաստանէն արեւմուտք տեղէ մը բերուած, այսինքն տունրապն Բիւզանդիոնէն: Ուրեմն աւանդու-

թեամբ իսկ կը հաստատուի ինչ որ արուեստէն դատելով ըսած էի, թէ այս սրբութիւնը հայկական փայտափորագրական արուեստի գործ չէ (8) :

Կ'երևի թէ սրբութիւնը մնաստամ մի՛ճակի մէջ հասեր էր ԺԱ. դարուն սկիզբը : Այդ դարուն, աշխնքն ՆԿԲ (1013) Թուականին, Գրիգոր Մագիստրոս (որդին Վասակ Հոյսմի) կը շինէ Հաւուց Թառի Ամենափրկչի եկեղեցին, եւ այդ եկեղեցւոյն ՆԿԲ (1013) Թուականով երկար արձանագրութեան մէջ կը վկայէ նաեւ, որ «անձեռագործ սուրբ պատկերին Յիսուսի Քրիստոսի որ ի փայտին... եւ նորոգեալ հաստատեցաք վերստին զսուրբ ուխտս» (Ջամբա, էջ 276) : Այս նորոգութեան ատենն է որ կ'երևի թէ խաչը գետեղուեր է տախտակին մէջ : Ուրեմն տախտակին նեղ չըջագոտին իր հիւսկենածն փորագրութեամբ ԺԱ. դարէն է : Նոյն ատեն կ'երևի թէ 1013 Թուականին խաչը արդէն բաւական մնաստամ էր, փոքր փարդեակներուն կամ կյուրակներուն միջեւ գտնուող խոշոր վարդեակները արդէն կոտրած՝ կը պակսէին, ինչպէս նաեւ խաչին աջ թևէն բաւական մաս մը : Խաչին կամ սրբութեան վերստին նորոգուած ըլլալուն ա-

պացոյց է յիշատակարանին «եւ նորոգեալ հաստատեցաք վերստին զսուրբ ուխտս» դոր եւ փայտեայ սրբութեան մասին եղած կը նկատեմ, մինչ Գարեգին Կաթողիկոս եկեղեցւոյն մասին կ'ընդունի : Սակայն արձանագրութեան սկիզբը Գրիգոր Մագիստրոս որոշ կը վկայէ որ «վերստին շինեցի զեկեղեցիս...», որով անհրաժեշտ չէր դարձեալ յիշատակարանին մէջ ատիկա կրկնել : Գրիգոր Մագիստրոս երբ յիշատակարանին վերջը կը խօսի փայտեայ սրբութեան մասին, այն ատեն կ'ըսէ սրբութեան տկնարկելով՝ «եւ նորոգեալ հաստատեցաք վերստին զսուրբ ուխտս» :

Աւարտելէ առաջ ըսեմ նաեւ որ սրբութեան պատկերագրութիւնը ինչպէս որ հասած է մեզի, կրնայ պակասաւոր ըլլալ : Այդպէս հասած կրնայ ըլլալ Գրիգոր Մագիստրոսին : Սրբութիւնը կրնար նաեւ եռաթաղկեր մը ըլլալ, որուն երկու փեղկերը կորսուած են : Ղեւոնդ, ինչպէս տեսանք, «եւ զկենդանադրեալ զպատկերն մարդեղութեանն Քրիստոսի» կ'ըսէ եւ ոչ թէ միայն խաչէն վար առնուելու : Իսկ Գրիգոր Մագիստրոս արդարեւ միայն խաչէն վար առնուելուն պատկերին մասին կը խօսի («Պնդրելին Յովհաննու աւետարանչին, հրամանաւ մասը տեսուն մերոյ սուրբ

(8) Հոս յիշեմ որ Յիսուսի խաչելութեան պատկերագրութիւնը կը հասնի ներկայ տեսականութիւն. դար եւ հմաճոյն մտոյշ կարելի է նկատել Հռոմի Սանդա Սարինայի եւ Բրիտանական Թանգարանի փգոսկրի վրայ օրինակները, ուր Յիսուս կենդանի կը պատկերացուի եւ պատկերին մէջ շաւղորդուած են Ս. Կոյսն ու Ս. Յովհաննէս : Ասոնք յիշեցնեմ, որովհետեւ արեւմտեան արուեստը կը ներկայացնեն : Գարեգին Կաթողիկոս Յովսէփեան Թարուլայի Աւետարանին (Ասորական, 586էն Քրիստոսի) խաչելութիւնը կը յիշէ, սակայն ասիկա Բուհարին ժամանակէն չի նկատուիր : Արեւելի մէջ կ'երեւի թէ է. դարուն պատկերացուի սկսաւ խաչելութիւնը, որովհետեւ քրիստոնէական սկզբնական դարերուն՝ քրիստոնէաները չուզեցին Յիսուսը խաչուած տեսնելու՝ որտաքեկութեան ենթարկել ինքզինքնին : Մեր մանրամասնութեան մէջ ուշ կը գտնենք խաչելութեան նկարը, օրինակ Շիմոցի Աւետարանին մէջ, 1038ին : Խաչէն վար իջեցնելու պատկերացումը խաչելութենէն ալ աւելի ուշ կը գտնենք թէ՛ արեւմտեան եւ թէ՛ արեւելեան քրիստոնէայ մանրամասնութեան մէջ : Հայոց մէջ հը-

նագոյն մանրամասնութեան խաչէն իջեցնելու՝ Սերաստիոյ հանգալ գիւղին Աւետարանին մէջ պատկերացուած է 1041 թուականին : Ըսեմ որ շարադրական որեւէ կապ չենք տեսներ Խանգալի մանրամասնութեան եւ Հաւուց Թառի սրբանկարին խաչէն իջեցման մանրամասնութեան մէջ : Համոզուած ըլլալով որ Հաւուց Թառի սրբանկարը հայկական պատկերագրութիւն չի ներկայացնիր եւ ո'չ ալ հայկական փայտափորագրական արուեստը, բնական է չեմ ակնկալեր որ կապ մը գոյութիւն ունենար խաչէն իջեցնելու հայկական մանրամասնութեան հետ : Սակայն մոյս տեսն եղեմք է նկատի ունենալ թէ քանի որ Հաւուց Թառի սրբանկարը իբր հայկական սրբութիւն մեծ յարգանքով եւ համարմամբ կը պահուէր համարաւոր հայկական սրբատեղալ մը մէջ, այդ սրբութեան պատկերագրութիւնը կրնար ներշնչել եւ ազդել Հայ մանրամասնութեան եւ քանդակագործներու վրայ՝ իրենց խաչէն իջեցնելու պատկերագրութեան շարադրութեան գիտաւոր գիծերուն կամ մանրամասնութեան մէջ :

Աստուածածնին»): Գուցէ Աշոտ պատրիկի ունեցած եռափեղկ նկարը կը պարունակէր Քրիստոսի ծնունդէն մինչեւ յարութիւն կամ համբարձում: Եռափեղկէն միայն կեդրոնի մասը վերապրած կրնայ ըլլայ, որ խաչելութիւնը կը ներկայացնէր: Այդպէս Համուած եւ պակասաւոր հասած կ'երեւի Գրիգոր Մաղխաբոսին:

Առայժմ ինծի ծանօթ Հայկական փառափորագրական զեղարուեստական իրերը ասոնք են: Տարակոյս չկայ որ շատ քան մեզի չհասած՝ կորսուած եւ փնտցած է: Իրողութիւնը սա է որ մեր եկեղեցիներուն մէջ կային դրակայներ, գոնէր, որոնք փայտեայ եւ փարպետօրէն ու զեղարուեստականօրէն պատրաստուած եւ փորագրուած էին: Մեր մշակոյթին հարեւանցիօրէն ծանօթ անձ մը խիզ դիտէ որ եկեղեցիներու ահագին թիւ մը գոյութիւն ունեցած է պատմական Հայաստանի սահմաններէն ներս, ինչպէս նաեւ անհամար Հարազատութիւններու մէջ: Եթէ ոչ ամբողջ, սակայն բաւական խոշոր մաս մը անտեղծ ունեցած են փայտափորագրեալ գրակայներ, գոնէր, եւ հաւանաբար ուրիշ փառեայ եկեղեցական կարասիներ ու մասեր: Սակայն մեր մշակոյթը պատուհասող անդորոյն պայմանները հոս ալ իրենց փնտցումը պիտի հանած են, եւ այսօր միայն չինոյ գրակայ եւ կէս երկփեղեակ մը գոնէր, մագապուրծ եղած են սրտամոմօք ուեւումէն:

Փայտափորագրեալ իրերէն՝ դուռ, դրակայ, խոյակ, ինչ որ հասած է մեզի, ցոյց կու տայ մեծապէս զարգացած Հայ արուեստ մը թէ՛ դործնական եւ թէ՛ բարձրօրէն զեղարուեստական: Յոյց կու տայ նաեւ բոլորովին քնատիպ Հայունակ արուեստ մը, զարգացած ազգային արուեստի նկարագրով մը՝ որ կ'երեւի Հայկական ուրիշ քնատիպ արուեստներու մէջ, ինչպէս զրէպրութիւն, ճարտարապետական քարա-

քանդակագործութիւն, խաչքարային արուեստ: Համարձակօրէն կրնանք ըսել որ իրապէս ինքնուրոյն եւ մեծարժէք արուեստ մը եւս ծանօթ էր մեր նախնիքներուն՝ փայտափորագրական արուեստը, զոր կը գործադրէին վարպետութեամբ եւ ճաշակով, ու կրնային մրցիլ մեր հին դրացի մշակոյթներուն նոյն ճիւղին հետ:

Փայտափորագրութեան արհեստը որոշ է որ խիստ զարգացած էր Հայ փայտափորագրիչ արհեստագործներու քով: Գրեթէ ումէն գործի վրայ գործ մենք հոս ներկայացուցինք՝ կը տեսնենք արհեստական կատարեալ կարողութիւն, հաստատ ձեռքի անփարան գործ:

Առնենք Սեւանի մեծահամբաւ խոյակները: Ասոնց վրայ ոչ միայն կատարեալ կտրակներ, կորութիւններ կը գտնենք (բան մը՝ զոր շատ զօնար է փայտի վրայ գործադրել), այլ նաեւ կը գտնենք բարակ ճիւղեր եռարկթակներուն շուրջ բոլորուող, որոնց զարմանալի ներքութիւնը եւ զանոնք զործադրելու արհեստական զօնարութիւնը չէ խրտչեցուցեր Հայ փորագրիչը, որ կատարեալ կերպով գործադրեր է իր զծածկը: Բազմաթիւ Տաթևի խոյակներուն հետ, մենք որոշ կը տեսնենք Սեւանի խոյակներուն մեծ վարպետին կատարեալ փորագրական կարողութիւնը: Տաթևի դիւծերուն համահասար չըլլալը, կորութեանց անհարազատութիւնը, փորագրուած դիւծերու եւ զծագրութեանց անկատարելութիւնը՝ կը բարձրացնեն ու կը հաստատեն զերազանց վարպետութիւնը Սեւանի խոյակներուն Թ. Գարու փորագրիչ Հայ փարպետին:

Գերազանց փորագրական կարողութիւն է նկար թիւ 11-12 գրակային վարպետին աշխատութիւնը: Մինչ Մշոյ Առաքելոյ վանքին դուռը զեղարուեստական մեծարժէք յուշարձան մըն է, սակայն փայտափորագրչական կերպով Տաթևի ջարդուած դրան արհեստը շատ ուելի բարդ ու գրգռար է: Վերջապէս, Մշոյ Առաքելոյ գրան ուղիղ դիւրու եւ անկիւններու համեմատա-

բար աւելի հեշտ ձևագործ ըլլալը ակներև է, մինչ Տաթևի գրան բազմաձև, բարդ ու նուրբ կլորութիւնները փայտափորագրիչի մը անհամեմատ կարողութիւնը կը յայտարարեն: Տաթևի (նկար թիւ 24) զուարթ մեղի շատ կը յիշեցնէ Տաթևի խոյակներուն փորագրողը, և ունի նոյն պակասութիւնները որոնք արդէլ կ'ըլլան Տաթևի խոյակները մեծ ու կատարեալ փայտափորագրիչ վարպետի մը գործ նկատելու:

Ընտիր է արհեստը Աւանի գրան (նկար թիւ 26): Փորագրողը կատարեալ արհեստաւոր մըն է, որ չի տատամիր իր կորութիւնները ու կլորութիւնները կատարելապէս փորագրելու: Հաստաւոր, եթէ ոչ աւելի մեծ արհեստաւոր փորագրիչ է Եւդոկիոյ գրան անուրանալի վարպետը, որուն համար ուղիղ եւ կոր գիծ փորագրութեան մէջ կարծես որեւէ տարբերութիւն չունին: Անտարակոյս ուղիղ գծերու փորագրութիւնըն իսկ, մանաւանդ մեր հոս ներկայացուցած գործերուն զմաձևերուն բարւոթեամբ, միայն վարպետ փորագրիչը կրնայ

կատարել: Ինչ խօսք որ մենք հոս միայն կը խօսինք փորագրիչ վարպետներուն վարպետագոյններուն մասին:

Փայտը իր բնական յատկութեամբ հեշտութեամբ չի փորուիր կլոր ձևերով: Փոքր անզգուշութիւն մը, կատարեալ վարպետութեան պակաս, և ահա փորագրութիւնը կը սկսի ցոյց տալ տհաս ձևերի մը աշխատանք ըլլալը: Մետաղի, քարի վրայ կարելի է շատ աւելի հեշտութեամբ յաջողիլ: Մետաղի վրայ կարելի է նոյնիսկ սխալներ ծածկել: Բայց փայտը աններող կը մնայ որեւէ սխալի, և անկարելից՝ որեւէ անճարակութեան:

Հայերը ուրեմն ոչ միայն բարձրաւետ փայտափորագրական ղեկարուեալ մը ունեցած, մշակած եւ բարձրագոյն չափերու հասցնելով զարդացուցած են, այլ նաեւ ցոյց կու տան զրեթէ անգերազանցելի արհեստաւորական վարպետութիւն՝ իրենց բոլոր զրացի ժողովուրդներէն թէ՛ շատ աւելի կատարեալ եւ թէ՛ անուրանալիորէն մասնական կանխագոյն հնութեամբ:

(Շար. 5 եւ վերջ)

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ